



UDK 94(575.1)

FARG‘ONA VODIYSIDAGI ISTIQLOLCHILIK HARAKATINING YANGI TO‘LQINIGA DOIR**Xomidov Dilshodbek Ilxomjon o‘g‘li***Turon universiteti Andijon filiali katta o‘qituvchisi,
dotsent vazifasini bajaruvchi, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)**E-mail: herosmith757@gmail.com**Telefon: +998945611599**ORCID: 0000-0001-5897-392X*

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1929-yilda Farg‘ona vodiysida yuz bergan istiqloolchilik harakatining yangi to‘lqini, xususan, Nosirxon to‘ra boshchiligidagi qurolli qarshilik harakati va uning rivojlanish jarayonlari tadqiq etilgan. Tadqiqotda Kosonsoyga uyushtirilgan hujum, mazkur harakatda ishtirok etgan guruhlar va ularning o‘zaro hamkorligi, mahalliy aholining munosabati hamda sovet hokimiyati tomonidan qo‘llanilgan harbiy va jazolash choralari tarixiy manbalar asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Farg‘ona vodiysi, istiqloolchilik harakati, Nosirxon to‘ra, Kosonsoy, qo‘rboshilar, sovet hokimiyati, OGPU.

Аннотация. В статье исследуется новая волна национально-освободительного движения, развернувшаяся в Ферганской долине в 1929 году, с особым вниманием к вооружённому сопротивлению под руководством Насирхана-тюры и основным этапам его развития. На основе архивных документов и исторической литературы анализируются нападение на Касансай, деятельность отдельных групп участников движения, их взаимодействие, отношение местного населения, а также военно-карательные меры, применявшиеся советской властью.

Ключевые слова: Ферганская долина, национально-освободительное движение, Насирхан-тюра, Касансай, курбаши, советская власть, ОГПУ.

Abstract. This article examines the new wave of the national liberation movement that emerged in the Fergana Valley in 1929, with particular attention to the armed resistance led by Nasirkhan Tura and the main stages of its development. The study analyzes the attack on Kosonsoy, the activities and cooperation of the groups involved in the movement, the attitude of the local population, and the military and punitive measures employed by the Soviet authorities.

Keywords: Fergana Valley, national liberation movement, Nasir Khan Tura, Kosonsoy, kurbashi, Soviet authorities, OGPU.

1. KIRISH. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev Ma’naviyat va ma’rifat kengashining 2023-yil 22-dekabr kungi yig‘ilishida “Tarixdan ma’lum: Vatan va xalq taqdiriga nisbatan tahdidlar kuchaygan vaziyatda aynan millat fidoyilari – uyg‘oq qalbli ziyolilar, shoir va adiblar, san’at namoyandalari, ma’naviyat va ma’rifat sohasi xodimlari jasorat bilan maydonga chiqqanlar. Mamlakatimiz o‘z taraqqiyotining yangi, yuksak bosqichiga kirayotgan hozirgi paytda bizga jadid bobolarimiz kabi g‘arb ilm-fan yutuqlari bilan birga, milliy qadriyatlar ruhida tarbiya topgan yetuk kadrlar suv bilan havodek zarur, – deya ta’kidlagan edi[1]. Sovet davlatining zulmiga, jumladan, kollektivlashtirish siyosati davrida ham ajdodlarimiz qo‘zg‘olonlar ko‘targanlar.

2. MATERIAL VA USULLAR. Maqolada asosan O‘zbekiston respublikasi Davlat xavfsizligi xizmati arxivi, O‘zbekiston Milliy arxivi, O‘zbekiston respublikasi Prezidenti Administratsiyasi arxivi Farg‘ona viloyati bo‘limi fonlaridagi, undan tashqari horijda nashr etilgan kitoblardan foydalanilgan. Maqolada xronologik metoddan foydalanilgan.

3. NATIJALAR VA MUHOKAMA. 1929-yil Farg‘ona vodiysida ko‘tarilgan qo‘zg‘olonlardan biri – Nosirxon to‘ra va u tomonidan rahbarlik qilinadigan qo‘rboshilarning qo‘zg‘olonlari Kosonsoyga qilingan omadsiz hujum bilan boshlangan va undan keyin qizilarmiya bilan bir qancha to‘qnashuvlar bo‘lib o‘tgan.

Sovet davrida yaratilgan adabiyotlarda Nosirxon to‘raning milliy istiqlol uchun faoliyati kam tilga olingan. Shunday bo‘lsa-da uning 1929-yil qo‘zg‘olon ko‘targani haqida ushbu yarim haqiqat fikrlar keltirilgan: “Bosmachilik” qayta vujudga kelgan hududlardan biri Farg‘ona vodiysi bo‘lgan. Angliyalik instruktorlar va oq gvardiyachi ofitserlar yordamida “bosmachi” qo‘rboshilar o‘zlarining kuchlarini birlashtirish ishlarini davom ettirganlar. Turkistondagi antisovet yashirin tashkilotlar “bosmachilikni” o‘zlarining zarbdor kuchi sifatida ishlatganlar va bu guruhlariga o‘zlarining vakillarini yuborganlar. Ular “bosmachilik” harakatining tashkilotchilari va g‘oyaviy rahbarlari sifatida faoliyat ko‘rsatganlar. Namangan uyezdi hududida bunday vazifani ashaddiy aksilqinqilobchi, “Qo‘qon muxtoriyati”ning sobiq maorif vaziri Nosirxon to‘ra Kamolxon to‘ra o‘g‘li bajargan. Bu uyezddagi “bosmachilar” guruhlarida 200 dan ortiq oq gvardiyachilar faoliyat ko‘rsatganlar”[2.95].

Alixon to‘ra Sog‘uniy o‘z kitobida Nosirxon to‘raning qo‘zg‘olonini quyidagicha xotirlaydi: “Hozirgi kunlarda Arabistonda turishgan Oltinixon, Mubashshirxonlarning ustози, asli Koson zodagonlaridan, Farg‘ona viloyatida obro‘yi baland bo‘lgan, zamonasiga ko‘ra ulug‘ olimlardan sanalgan marhum Nosirxon to‘ra kommunistlarga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarmish edi. Nima qilishlarini bilolmay suvga oqqan kishiday hayronlikda turgan musulmonlar diniy olimlarini ilohiy kuchdan xoli bo‘lmasa kerak deb gumon qilganliklaridan, mol-jonlarini ayamay, u kishiga qo‘shiluvchilar o‘lka bo‘ylab ko‘paymish edi”[3.86-87].

Istambek, Madumar va Dadaboilar bilan faol “bosmachilik” harakati boshlash to‘g‘risida qaror qabul qilingan Sumsarda o‘tkazilgan yig‘ilishdan so‘ng Nosirxon to‘ra

kelajakda harbiy harakatlarni amalga oshirish uchun tayanch bazasi sifatida foydalanish uchun Kosonsoyga hujum qilish va shu yerga o‘rnatib qolishga qaror qilgan.

Kosonsoyda 1928-yil 3000 uy bo‘lgan. Rossiya geografiya jamiyati Turkiston bo‘limi a‘zosi P.Y.Kuznetsov 1914-yil martida Farg‘ona vodiysida amalga oshirilgan ekspeditsiyaga rahbarlik qilgan. U o‘zining maqolasida Kosonsoyda 2705 ta uy va 15602 nafar odam yashayotganini ko‘rsatgan. 1917-yilgi aholini hisobga olish jarayonida esa 3178 ta xo‘jalik va 14747 odam yashayotgani aniqlangan. Kosonsoy Namangan shahridan 30–35 verst shimolda joylashgan. Namanganning bu qismida Farg‘ona tekisligi tugab, ko‘plab uncha baland bo‘lmagan tepaliklar boshlangan va ular Kosonsoyning shimolida haqiqiy tog‘larga ulanib ketgan. Koson tog‘ yaqinidagi katta va boy hudud bo‘lib, bu joy boshqa shaharlarga qaraganda rus hayoti ta’sir ko‘rsatmagani bilan ajralib turadi[4.109].

Farg‘ona vodiysidagi shahar va qishloqlarda bozor haftaning turli kunlarida ko‘chma siklda amalga oshirilgan. Kosonsoyda chorshanba kuni bozor bo‘lib, aholi atrof qishloqlardan savdo uchun kelganlar. Hujum Kosonsoyda bozor munosabati bilan odam ko‘payishini hisobga olingan. Odam ko‘payishi targ‘ibot va sovet askarlariga qarshi kurash uchun ham qo‘l keladi, deb hisoblangan.

Nosirxon to‘ra Kodiyon qishlog‘ida Madumar bilan uchrashib, Kosonsoyga hujum qilishga ko‘ndirgan, Xo‘jaqo‘rg‘on qishlog‘ida Mo‘min qipchoqning uyida Buloqboshi qishlog‘ilik imom – Domullajon orqali Isroil xo‘jani chaqirtirgan va Dadaboyning nomiga xat yozib, uni yigitlari bilan Kosonsoyga hujumga chaqirgan, Saydulla Maqsudovni Qoratoqqa – Istambekning oldiga yuborgan, Kosonsoyga hujumdan bir kun oldin Muqim ismli odamning uyidagi yig‘ilishda kosonsoylik yigitlarni militsiyani qurolsizlantirishni buyurgan[5.370].

Nosirxon to‘raning rejasiga ko‘ra, Kosonsoyga hujum uning rahbarligi ostida Istambek, Dadaboy va Madumarlarning guruhlarini birlashtirish orqali va kosonsoylik yigitlar (Nosirxon to‘raning shogirdlaridan tashkil topgan) bilan hamkorlikda amalga oshirilishi kerak edi. Hujum oldidan Nosirxon to‘raning shaxsan o‘zi kosonsoylik yigitlarga ko‘rsatmalar bergan va choparlarni Istambek va Dadaboyga birgalikda hujum qilishga chaqirib jo‘natgan. Istambek va Dadaboylarning belgilangan vaqtga yetib kelmaganliklari natijasida, hujum 1929-yilning 4-oktabrida Madumar va kosonsoylik yigitlarning birlashgan kuchlari hamkorligida amalga oshirilgan[3.180].

Kosonsoyga uyushtirilgan hujum haqida sud hujjatlarida quyidagi ma’lumotlar keltirilgan: “100 kishidan ortiq guruh yuqorida ko‘rsatilgan vaqtda (1929-yil 4-oktabr) o‘zlarining kelganlarini bildirish maqsadida mulkiylaridan osmonga o‘q uzib, Kosonsoy bozoriga kirib kelganlar. Ulardan qo‘rqanlar yashiringanlar, mahalliy aholi vakillaridan: Karimxonov Yahyoxon, Eshonxo‘jayev Sottixo‘ja, Boyboboyev Mulla Po‘lat, Bo‘taboyev Abdusamad, Bo‘taboyev Abdulhamid, Madalixo‘jayev Parpixon, Madalixo‘jayev Boboxon va Madalixo‘jayev Abdullaxo‘jalar “bosmachilar” tarkibiga qo‘shilganlar. Bu insonlar “bosmachilar” safining old qatorida yurib, ularni islom dinining himoyachilari sifatida maqtashib, ularning sharafiga duo qilishgan[7.15]. Ikki soatdan so‘ng guruh Kosonsoydan chiqib ketgan.

Tarixiy kitoblarda ta’kidlanishicha, Nosirxon to‘ra qo‘zg‘olon ko‘targanidan so‘ng, ayrim milliy ziyolilar uning ushbu harakati samarali yakunlanishiga ishonishmagan va uni sovet davlatiga taslim bo‘lishga ko‘ndirishga harakat qilishgan[8.35-39].

Muso Turkistoni o‘zining “Turkiston tarixi” kitobida ushbu holatga to‘xtalib, Birlashgan davlat siyosiy boshqarmasi (OGPU) rahbarlari To‘raxon maxdum domla va Miyon Quadrat hazratlarini o‘z idorasiga chaqirganligini qayd etgan. Bu idorada ularga Nosirxon to‘rani taslim bo‘lishga ko‘ndirish topshirilib, agar ular vazifani bajarsalar, buning evaziga munosib mukofot va‘da qilingan. Ushbu uchrashuvda To‘raxon domla semizligi tufayli otida uzoq masofaga bora olmasligini bahona qilib, Nosirxon to‘raning oldiga borishdan bosh tortadi. Natijada uning o‘rniga Abdurahimxon to‘ra tayinlanib, guruhga Miyon Quadratdan tashqari yana 4 nafar hukumat xizmatchilari kiritiladi va ular jami 6 kishi bo‘lib, Nosirxon to‘rani izlab yo‘lga chiqadilar. Ular bir muddat tog‘ va cho‘llarda yurgach, Nosirxon to‘rani topa olmay ortga qaytadilar[9.130].

OGPUning Axborot bo‘limi boshlig‘i Krukovskiy tomonidan tayyorlangan “Bosmachilik harakatida ruhoniylarning ishtiroki to‘g‘risidagi ma’lumotnoma”da Nosirxon to‘ra qo‘zg‘olon ko‘targani haqidagi xabar Farg‘onadagi reaksion ruhoniylar doirasidagi bir guruh odamlar tomonidan Nosirxon to‘ra qahramon yetakchi sifatida qabul qilingani, harakat Afg‘onistondan yordam olgan deb hisoblangani, ikkinchi toifa vakillari ancha mo‘tadil kayfiyatda bo‘lib, ular hokimiyat qatag‘onlaridan qo‘rqanliklari uchun Nosirxon to‘raning ushbu harakatlarini qoralaganlari qayd etilgan. Farg‘onaning yetakchi ruhoniylari: Miyon Quadrat hazrat, Abdurahmonxon to‘ra va boshqalar harbiy kuchlar tomonidan “bosmachilarga” zarba berilgach, aholi “bosmachilarga” ergashmasligi ma’lum bo‘lgach, Bachai Sako mag‘lubiyatga uchragach, Nosirxon to‘ra bilan muzokaralar o‘tkazish uchun o‘zlarining takliflarini berdilar, deb yozilgan[5.106].

Qo‘zg‘olon to‘g‘risidagi xabar Farg‘ona vodiysida yashin kabi tarqaladi. Jumladan, Andijon okrugi Kosonsoy rayoni Saroy-Qatag‘on qishlog‘ida yashovchi imom Salmanxon Muhammedovning Chust-Pop rayonidagi Tepaqo‘rg‘on qishlog‘ida bir dehqonning uyida mehmondorchilikda “Kosonsoy rayonida barcha kooperativlarga qarshi bosqinchilik uyushtirayotgan, paranjisini tashlagan ayollarni va sovet tashkilotlari ishchilarini o‘ldirayotgan jinoiy guruhlar paydo bo‘ldi” deb aytgani qayd qilingan[10.85].

Chust shahridagi eshon Ismoilxon Mirrahim Eshonov o‘zining muridlari orasida targ‘ibot olib borayotgani va “bosmachilarga yordam berish orqali biz o‘zimiz yomon ko‘radigan sovet hokimiyatidan qutulamiz” deb aytgani hamda u Chust shahri atroflaridagi qishloqlarda targ‘ibot olib borayotganligi va uning xatti-harakatlari ustidan rayondagi vakil tomonidan tekshiruv olib borilayotganligi qayd qilingan[10.157].

Agenturaga 27-sentabr kuni kelib tushgan ma’lumotga ko‘ra, Shandursoy mahallasida yashovchi Abdullabek Madaminbekov, bir guruh mahalladoshlari orasida shunday degan: “1919-yildagi “bosmachilik harakati” bilan 1929-yildagi “bosmachilik harakati” orasida juda katta farq bor – avvalgi “bosmachilar” mahalliy aholini talardilar, endi esa ular mahalliy aholini talamayaptilar va qotillikka vaziyat taqozo qilgandagina qo‘l urmoqdalar” degan va u gaplarining so‘ngida “bosmachilarning” mahalliy aholining manfaatlarini himoya qiluvchi bir qator ma’lumotlarni keltirgan[10.159].

Toshkentdan chaqirilgan qo‘shin Shokaptar tog‘larida Istambek qo‘rboshi askarlari bilan to‘qnashadilar. 100 kishilik guruh bilan bo‘lgan jangda GPU boshlig‘i tosh orqasidan durbin bilan qaraganda, Istambek durbin aralash uni manglayidan otgan, yonidagi ruslar esa shoshib qolib qocha boshlag‘anlar. Orqalaridan quvib 4 nafarini o‘ldirgan va 4 dona qurolni o‘lja qilganlar[11.18-19]. V.Margaytisning xotirlashicha, otib o‘ldirilgan GPU boshlig‘i – katta operativ boshliq Xoxlov bo‘lib, keyingi tergovlar davomida uni otgan shaxs Olamo‘ynoq ismli, 1920–1923-yillarda istiqloлчаilar safida jang qilgan odam bo‘lgan. U GPU vakili D.N. Romanov tomonidan Qo‘qonga olib borilgan va sud hukmi bilan Qo‘qonda otilgan[12.139].

Nosirxon to‘ra bilan qo‘zg‘olon ko‘targan ko‘plab istiqloлча tarafdorlari janglarda o‘ldirilgan bo‘lsa, ayrimlari asirga olingan va ular aholini qo‘rqitish maqsadida tashkil etilgan sayyor sudlar jarayonida javobgarlikka tortilganlar. Masalan, 1929-yilning 23-noyabr kuni Andijon okrugi Namangan uyezdi To‘raqo‘rg‘on qishlog‘ida O‘zbekiston SSR Oliy sudi Jinoiy-sudlov kollegiyasining sayyor sessiyasi majlisi bo‘lib o‘tadi. Sud majlisiga Xaspulatov raislik qiladi, Abdurahmonov va Turg‘un Egamberdiyevlar xalq maslahatchilari sifatida ishtirok etadilar. Sudda Kosonsoyga hujum qilish va istiqloлча tarafdorlariga ma‘naviy yordam berganlikda, ularni istiqloлча uchun kurashni kengaytirishga targ‘ib qilishda ayblangan 13 nafar shaxs otuvga hukm qilinadi[13.65-70].

OGPU vakillari yozgan hisobotda 1929-yilda 10 dan ortiq “bosmachilik” guruhlarini harakat qilganliklari, ularning safida jami 600 nafar odam harakat qilganliklarini qayd etganlar. Ulardan – Dadaboy Umar Aliyev va Mir Vali Mir Yusupovlar 35 kishilik, Madumar Karimboyev – 70 kishilik, Istambek Chinnibekov va Karimxon Muzaffarovlar – 70 kishilik, Jumadilla Hayitnazarov va Yaxshibeklar 55 kishi atrofida guruhlariga, umumiy rahbarlik esa Nosirxon to‘ra tomonidan amalga oshirilganligini ta‘kidlaganlar[14.27].

Ko‘rinib turibdiki, sovet hokimiyati qo‘zg‘olon tarqalmasligi uchun aholini qo‘rqitish maqsadida ochiq sud majlislarida istiqloлча tarafdorlarini aybdor deb og‘ir jazoga tortganlar. Yuqorida ko‘rsatilgan va “bosmachilar” tomonidan kechasi qishloqlarga hujum qilinishi va aybsiz odamlarni o‘ldirilishi va talanishi to‘g‘risidagi faktlarga tanqid ko‘zi bilan qarash kerak. Chunki, sovet davlatiga qarshi qurolli kurash masalalariga bag‘ishlangan davra suhbatida H.Z. Ziyoyev shunday fikrni aytib bergan: “Shu o‘rinda qiziq bir dalilni aytib o‘tmoqchiman. 50-yillarda tarix instituti olimi Shomuxtor Shomagdiyev, partiya faxriysi Nishon Rizayev Farg‘ona vodiysida ijodiy safarda bo‘lishib, o‘sha davrda hayot bo‘lgan “bosmachilik” harakati ishtirokchilari va guvohlarining xotiralarini yozib olishadi. Ular institutga qaytib kelgach, o‘zaro suhbatlarning birida Nishon Rizayev shunday deganini guvohiman: “20-yillarda Farg‘ona vodiysida chekistlar “bosmachilarga” o‘xshab kiyinib, kechalari qishloqlarni talashgan, begunoh odamlarni o‘ldirishgan. Bu bilan ular mahalliy aholi orasida “bosmachilarni” bosqinchi, talonchi va qotil degan fikr uyg‘otishga harakat qilganlar”. Shu bois bosmachilarni qoralovchi ayrim hujjatlarga tanqidiy ko‘z bilan qarash kerak. Hozir “bosmachilar” xalqni talagan, hatto o‘ldirgan, degan fikr bildirilyapti. Xo‘p, “bosmachilar” kimni talagan? Ular Sovet idoralarida xizmat qilgan, qizil askarlar tomonidan turib “bosmachilarga” qarshi kurashgan kishilarni talashgan”[15.16].

4. XULOSA. Xulosa qilib aytganda, “bosmachilik” harakatining oldingi bosqichi mag‘lubiyat bilan tugaganligi, xalq orasidagi bo‘linish, sovet hokimiyatining, uning jazo organlarining keng faoliyati, qo‘zg‘olonni rejalashtirish, tayyorlash davomida yo‘l qo‘yilgan xatolar natijasida mahalliy aholi yetarli darajada Nosirxon to‘rani qo‘llab-quvvatlamadi. Qurol-yarog‘ning yetishmasligi, tabiiy va iqlim sharoiti ham qo‘zg‘olonga salbiy ta’sir ko‘rsatdi.

Adabiyotlar

1. Маънавият ҳаётимизда янги куч, янги ҳаракатга айланиши керак. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган мажлисидаги нутқи // Янги Ўзбекистон. 2023 йил 23 декабрь.

2. Зевелев А.И., Поляков Ю.А., Чугунов А.И. Басмачество: возникновение, сущность, крах. – Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – С. 95.

3. Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. Биринчи китоб. / Матнни араб имлосидан кириллга ўтказиб нашрга тайёрловчилар: А.Ғаппоров, У. Шокиров; Изоҳлар, кириш сўзи муаллифи: У.Шокиров. – Тошкент: Sharq. – Б. 86-87.

4. Андреев М. Поездка летом 1928 г. в Касанский район (Север Ферганы). – Душанбе: Известия общества для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами, Т.1. – С. 109.

5. O‘zR DXXA, P-45534-fond, 1-jild.

6. O‘zR DXXA, P-45534-fond, 3-jild.

7. O‘zbekiston Milliy arxivi. 1714-fond, 5-ro‘yxat, 334-ish, 1-jild.

8. Омские научные чтения: материалы VI Всероссийской научной конференции (Омск, 1–28 февраля 2024 г.): в 2 ч. Ч. 2. – Омск: Издательство Омского государственного университета, 2024. – С. 35-39.

9. Муҳаммад Мусо Туркистоний. Улуғ Туркистон фожиаси. – Мадинаи Мунаввара, 1399 (1979 милодий). –Б. 130.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi arxivi Farg‘ona viloyati bo‘limi. 109-fond, 1-ro‘yxat, 775-ish, 85-varaq

11. Muhammadali Hasanali, Mulla Qo‘ldosh Oxund. Turkistonning milliy qo‘zg‘alish tarixidan bir parcha (Sayid Nosirxonto‘ra harakati) // Yosh Turkiston. – Parij, 1934. – №10. – В. 18-19.

12. Музипов Г., Музипов Р. Чекисты небесных гор. Роман-хроника. – Углич: Угличская тип. 2006. – С. 139.

13. Хомидов Д. Реабилитация қилиниши лозим бўлган юртдошлар // Водийнома. – Тошкент, 2021. – №4(22). – Б. 65–70.

14. O‘zR DXXA, P-45534-fond, 9-jild, 27-varaq.

15. Истиклолимизнинг тарихий илдизлари (давра суҳбати) // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1995. – №11-12. – Б.16.